

ІНІЦІАТИВИ СВВ. КИРИЛА І МЕФОДІЯ В КОНТЕКСТІ САКРАЛЬНИХ МОВ ЦЕРКВИ _____

У статті аналізується залучення мови слов'ян до кола сакральних мов церкви, акцентовано, що оголошення сакральними мовами гебрайської, грецької та латини було спробою захистити текст Біблії від перекручень, яких практично не можна уникнути при перекладі, та протистояти диктату латини в церковному житті. Автор апелює до мов оригіналу Біблії, так само як і до церковнослов'янського тексту, наводить численні приклади з історії культури, зокрема з історії Церкви на Сході та Заході.

Ключові слова: християнство, сакральна мова, гебрайська мова, койне, старослов'янська мова, церковнослов'янська мова.

Термін «сакральні мови» уживається доволі часто, особливо коли йдеться про суто релігійну словесність, і зазвичай насичується в такій ситуації апологетичним змістом. Однак свідчень якоїсь споконвічної «обраності» тієї чи іншої мови шукати не варто, а занурення в аргументи зацікавлених сторін не має особливого сенсу ¹.

На виникнення й динаміку сакральної функції мови впливає чимало екстралінгвістичних чинників. Оголошення гебрайської, грецької та латинської мов сакральними відбулося формально на тій підставі, що цими мовами було, за наказом Пілата, зроблено напис над головою розп'ятого Христа: «Цей є цар Юдейський». Однак підґрунтя ситуації складніше.

По-перше, спочатку питання про сакралізацію саме цих мов не поставало, бо днем народження Церкви вважається День Трійці й глосолалії, коли апостоли заговорили в зібранні мовами різних народів. Чи можна було тут принижувати Духа Святого, що різномовно говорив через апостолів, в ім'я принципу трьох обраних мов? Уже Августин «підкреслював, що немає мови, яка була б кращою за інші: такий сенс П'ятдесятниці...» ².

Але гебрайською (почасти і арамейською) був написаний Старий Заповіт, а грецькою — Новий, адже апостоли бажали бути почутими вже в усій ойкумені, яка спілкувалася по-грецьки, і вивели поняття обраного народу за рамки єврейського етносу (відомий вислів ап. Павла, що в християнстві немає ні елліна, ні юдея). Панував дух вселенського єднання. Ориген, який, до речі, утвердив авторитет церковної латини (III ст.), переписав і ретельно прокоментував усю Біблію навіть не трьома, а чотирма мовами: гебрайською, арамейською, грецькою та ла-

¹ Нам відомий випадок, коли в Московській духовній академії викладач без жодного сумніву на запитання «Якою мовою Бог розмовляв з Адамом у раю?» відповів так: «Звичайно, єврейською». Але мова євреїв, вихідців з вавилонського світу, як відомо, не найдавніша навіть серед семітських мов.

² *Ле Гофф Ж.* Рождение Европы. — М., 2007. — С. 265.

тиною. Але гебрайська мова від самого початку була для маси християнізованих язичників чужою і незрозумілою, тому перші пресвітери змушені були перекладати і тлумачити гебраїзми в проповідях-гоміліях. Та й у самій давньоєврейській традиції, при трепетному ставленні до ТаНаХу (досить згадати витончені інтелектуальні ігри навколо буквально кожної літери Святого Письма або те, як надривно тут ховають браковані списки Тори — ніби померлого родича!), взагалі не існувало поняття сакральності тексту як такого. Сакралізація будь-якого матеріального об'єкта, у тому числі й мови Святого Письма, сприймається в юдаїстській культурі як блюзнірство. Християнству, яке різко маркувало від самого початку, особливо з IV ст., свої кордони з юдаїзмом, начебто й ні до чого було оголошувати гебрайську мову священною, тим більше що вселенська проповідь Нового Заповіту відбулася грецькою. Зауважимо при цьому, що мовою Нового Заповіту була «ринкова грецька» — койне, мова простолуду, яка викликала ще донедавна глузування в носіїв античної вченості (втім, на користь авторитету грецької працював ще один досить серйозний аргумент — існував переклад Старого Заповіту грецькою мовою, зроблений ще в дохристиянську епоху, — Септуагінта).

Оголошення сакральними мовами гебрайської, грецької та латини покликане було насамперед захистити текст Біблії від спотворень, неминучих при перекладах: здавна існували вже згадана Септуагінта, арамейський Таргум, сирійський переклад Пешітта, вірменський, грузинський, коптський та ефіопський переклади³.

Але при цьому сакралізація трьох привілейованих мов покликана була ще якось стримати диктат латини: адже, починаючи зі св. Петра, папи перебували в Римі, і з формуванням у стародавній метрополії центру християнського життя латинська мова стає (паралельно з формуванням романських мов) мовою культури і внутрішньоцерковного улаштування, репрезентує в церковній культурі доцентрову тенденцію. Особливо починає підноситися латина з V ст., коли Єронім, слов'янин за походженням і один з імовірних кандидатів у папи, витратить весь свій статок на вивчення гебрайської мови, щоб максимально точно перекласти Старий Заповіт латинською (Вульгата): цей переклад на багато століть стане в західному світі опорним. Саме через латину реалізувалася ідея вселенськості і міжнаціональності християнської культури. Але на Сході склалася інша ситуація. Як зауважує відомий російський візантиніст С. Іванов, населення Візантії, в якій спочатку набагато яскравіше, ніж на Заході, розцвіло нове духовне життя і яка мала власну, грецькомовну базу культури, «повністю усвідомило, що латина — це чужа мова», дарма що іменувало себе «ромеями» (римлянами). Останнє, проте, справжніх римлян дивувало. Суперечки між латинцями і візантійцями з приводу того, «хто більше римлянин», досягли апогею у X ст., коли прибулий до Константинополя папський легат єп. Люпранд почув від імператора Никифора II, що справжніх римлян вивіз на береги Босфору імператор Константин, а в Римі залишилася лише всяка нечисть⁴.

³ Утім, канонічні тексти зовсім не вільні від протиріч. Хрестоматійний приклад: затверджений єврейськими масоретами вже після Септуагінти текст Ісаї (Іс. 7:14) містить слово, що його християни тлумачать як спотворення пророцтва про Непорочне Зачаття: $\eta\lambda\theta\eta$ (алва) — молода жінка; але в Септуагінті сказано, що Месію народить Діва: « $\delta\iota\alpha\ \tau\omicron\upsilon\tau\omicron\ \delta\acute{\omega}\sigma\epsilon\iota\ \kappa\upsilon\rho\iota\omicron\varsigma\ \alpha\upsilon\tau\omicron\varsigma\ \upsilon\mu\acute{\iota}\nu\ \sigma\eta\mu\epsilon\acute{\iota}\omicron\nu\ \iota\delta\omicron\upsilon\ \eta\ \pi\alpha\rho\theta\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma\ \acute{\epsilon}\nu\ \gamma\alpha\sigma\tau\rho\acute{\iota}\xi\epsilon\iota\ \kappa\alpha\iota\ \tau\acute{\epsilon}\xi\epsilon\tau\alpha\iota\ \iota\upsilon\omicron\nu\ \kappa\alpha\iota\ \kappa\alpha\lambda\acute{\epsilon}\sigma\epsilon\iota\varsigma\ \tau\omicron\ \delta\upsilon\omicron\mu\alpha\ \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon\ \epsilon\mu\mu\alpha\nu\omicron\upsilon\eta\lambda$ » (Зу. 7:14).

⁴ *Іванов С. А.* Второй Рим глазами Третьего: Эволюция образа Византии в российском общественном сознании. — polit.ru/article/2012/11/23/byzantine/.

Отже, в епоху неподіленого християнства встановити диктат латини було неможливо. Більше того, у самому латинському світі, де на основі «кухонної латини» активно формувалися живі романські мови, Св. Письмо, що читалося під час літургії латиною, коментувати в проповіді народною мовою не тільки не заборонялося, але й настійно рекомендувалося (постанова Турського собору 813 р.).

І коли постало питання про місіонерську діяльність серед вельми численного і небезпечного для середземноморської цивілізації язичницького масиву слов'ян, дозвіл на функціонування слов'янської мови як сакральної даний був без зволікання. До слова, давався цей дозвіл св. Кирилові в Першому Римі, а не в Константинополі: Церква ще не розділилася, і главою її вважався все ж таки римський єпископ.

Іноді від російських учених можна почути, що саме завдяки вивільненню Кирило-Мефодіївської місії з-під нагляду Візантійської патріархії стало можливим створення слов'янської церкви та організації богослужіння слов'янською мовою. Але дозвіл на слов'янську Біблію і слов'янське богослужіння, даний у Римі, не був таким уже неймовірно винятковим актом, тим більше що в тодішній Церкві були локуси, де функцію сакральної мови виконувала мова місцева: давньовірменська, давньогрузинська, коптська і та ж арамейська (саме завдяки останній утвердилися монофізитські церкви і ересь Несторія).

Але повернімося до слов'янської проповіді. Що ж піднесло слов'янську (тобто, власне, церковнослов'янську / давньоболгарську) мову до рангу сакральної? Досить багато чого, і розкривається це через порівняння з іншою, а саме давньоруською, мовою.

По-перше, язичницька стадія давньоруської мови ще нехристиянізованих східних слов'ян відображала досить похмуру свідомість, яка перебувала в полі стихійного матеріалізму. Світ — це лише те, що можна помацати, і навіть боги й демони тут мають плоть і кров. Посмертне існування — Ірій — тьмяне і невиразне; доля померлого не залежить від того, добру чи злу служив він за життя. Східні слов'яни сприймали світ на основі парних понять — як сприятливе і вороже; добро і зло в цій системі — рівноправні, вони суть дві самостійні форми буття, втілені в силах природи. Можна впливати на них — ворожити; сакральне слово в цій системі функціонувало як наївна теургія, закливальна магія, і було невідривне від відчуття реального хронотопу та матеріального предмета. Ось, наприклад, старовинне замовляння, насичене чуттєвим переживанням речей, матеріалу, з якого вони зроблені, тощо: «Стану я (ім'ярек), піду з хати дверима, з дверей воротами в чисте поле, у східну сторону <...> Ладо-Мати, візьми ключі золоті, розімкни замки кістяні...». Екстатична гарячковість цієї теургії не свідчить про впевненість і складний духовний досвід. Людина тут фактично виступає як відчайдушний богоборець, що силиться у фантастичний спосіб здолати жахливі і незрозумілі демонічні сили, які панують у природі.

Біблійна свідомість натомість веде від міфу до логосу, стверджує онтологічний статус мови. Тут не людина створює за своїм розумінням міфи про богів, як у язичницькій поезії, а єдине й істинне Божество саме звертається до людини в Одкровенні, Слові Божому. Саме це Слово, як свідчить початок книги Буття, творить матеріальний світ *ex nihilo*, «з нічого» (לֵבָשׁ — *шиболет*): «И рече бгъ: да вбдетъ свѣтъ. И бысть свѣтъ» (Бт. 1 : 1). Адамові в раю надано владу називати речі іменами; розвинена мова відрізняє людину від тварини і робить її носієм образу Божого. У Новому Заповіті Ісус Христос осмислений саме як це передвічне Слово Боже, що створило світ, а згодом утілилося в людину заради її

порятунку: «Въ началѣ бѣ слово, и слово бѣ къ бѣгъ, и бѣгъ бѣ слово» (Ин. 1 : 1). Мова Біблії мислиться як мова самого Бога — вважається, що переклади не спотворюють її в головному. Будь-яка мова, як свідчила глосолалія П'ятдесятниці, здатна провістити Одкровення. І переклад Біблії слов'янською мовою, розпочатий св. Мефодієм, як і чинення цією мовою священнодійства, покликані були затвердити її новий статус.

Старослов'янська мова відразу ж формується як сакральна, а не просто як мова людського спілкування. І це надає їй певних особливостей, які в мові повсякденного спілкування відсутні. Як точно підмітила І. Гольберг, вона монологічна, орієнтована на експлікування, на виявлення духовного змісту, а не на комунікацію⁵, навіть може скластися враження, що вона ніби й не припускає діалогу, зворотного зв'язку, гомеостазису, хоча теологи з цим сперечаються⁶.

По-друге, у старослов'янську мову вводиться активний шар глибоко інтелектуалізованих гебраїзмів і грецизмів, для яких у слов'янській мові взагалі не було аналогів (напр.: Αγίου Πνεύματος — Святий Дух). І, як результат, у цій мові відразу ж виникає можливість висловлювати складні спіритуальні поняття, сформовані, звичайно, за зразками еллінського словотворення: **благопотрєкныи** «добре влаштований, необхідний», **благоразтворєніє** «очищення, оздоровлення». Чи можливо було в принципі скласти в дохристиянські часи ось такий текст: «**Радуйся, древо светлоплодовитое, ѿ него же питаются вернии, радуйся, древо благосеннолиственное, имъ же оукрываются мнози**» (Акафіст Божій Матері, ч. 3, ікос 7)? Правда, Ф. І. Буслаєв доводив, що слов'янська мова зазнала впливу християнських ідей задовго до Кирила і Мефодія і що переклад Святого Письма на слов'янську мову ліг на підготовлений ґрунт⁷.

Проте все це зовсім не означає, що слов'янська мова була цілком готова до адаптації нової, біблійної, ментальності й усе тут склалося ідеально. Навіть в основоположному тексті слов'янської Біблії зустрічаються дуже серйозні промахи. Скажімо, радянські атеїсти довго й охоче мусували ту обставину, що тут (як, відповідно, і в Синодальному російському перекладі) Бог іменується то в однині (יהוה — *Ягве*), то у множині (יהוים — *Елогім*). Зокрема, у церковнослов'янській Біблії змії-спокусник звертається до Адама і Єви так: «... и **вудете** **яко** **вози**, **вѣдаще** **доброє** и **лѹкавое**» (Бт. 3 : 5). З цього висновувалося, що і творці Біблії не були вільні від ідеї багатобожжя. Насправді ж *Елогім* — найдавніша семітська форма звертання до верховного божества взагалі: вже вавилоняни, бажаючи підкреслити, що їхній верховний бог Мардук є «богом богів», іменовували його *Елогім Мардук*; у гебрайській Біблії ця форма, строго кажучи, є просто риторичною фігурою (так, наприклад, уважав авторитетний юдаїстський богослов

⁵ Гольберг И. М. Языковые образования сферы религии / Русистика на современном этапе. — М., 1999. — С. 127–129.

⁶ Скептики, правда, запевняють, що якраз ця монологічність свідчить про ілюзорність самого поняття богоспілкування, яке, мовляв, є «втечею від дійсності», «емоційною розрядкою», самоствердженням і навіть «соціальним наглядом» (чи не забагато причин?), і молитва в принципі не має відповіді, тому що бідолаха молільник розмовляє сам із собою (див., зокрема: *Богачевська І. Християнська наративна традиція: методологія філософсько-релігієзнавчого аналізу*. — К., 2005. — С. 213). Але тут ігнорується, що «відповідь Бога», по-перше, не обов'язково дається «людською мовою» і звичайно «прочитується» віруючим у безпосередніх життєвих обставинах; по-друге, юдаїзм і християнство як ревіляційні релігії будуються на понятті Одкровення: Святе Письмо є «голос з неба», переданий за посередництвом «людського» автора, «ретранслятора» цього Божественного голосу. Отже, ідея гомеостазису тут усе ж таки присутня.

⁷ Див.: Буслаев Ф. И. О влиянии христианства на славянский язык : Опыт истории языка по Остромирову Евангелию. — М., 1848. — 212 с.

XIII ст. паризький рабин Раши). Слов'янський перекладач про це явно гадки не мав і пішов шляхом буквального відтворення — *боги*. У західних перекладах Біблії тут уживається однина, наприклад *God* в англomовному тексті⁸.

У слов'янському тексті Нового Заповіту міститься досить грізний постулат: «жена да оубоїтєся своего мѹжа» (Єф. 5 : 33). У грецькому оригіналі, справді, стоїть *φοβηται*, але за внутрішнім змістом та контекстом це слово означає тут радше *поважати, дбати, виановувати*. А ось якраз «убоїтєся» стає ключовим для автора «Домострою» XVI ст., який намагається розширити апостольську настанову низкою практичних рекомендацій, що свідчать про справжню культуру побоїв у тодішній Московії: «А о всякую вину по уху и по видению не бить, ни кулаком под сердце, ни пинка, ни посохом не колоть, никаким железным и деревом не бить. Кто с сердца или с кручины так бьет, многое притчи от того бывают: слепота и глухота, и руку и ногу и перст вывихнет, и главоболеие, и зубная болезнь, а у беременных и детем в утробе повреждение бывает. А плетью с наказанием бить, и разумно и болно, и страшно и здорово — а толку большая вина. И за ослушание и небрежение, — иносоим рубашка, плетью побить за руки держа, по вине смотря...»⁹.

На ранній стадії старослов'янська мова активно прагнула пояснювати і про-свіщати, пізніше «нова церковнослов'янська» демонструвала спокійну впевненість і пишномовність. Але з плином часу сакральна мова слов'янських церков поволі обростає містичним ореолом: «чим загадковіше, тим більше сакральності», і це перетворюється на ситуацію, аналогічну ситуації з латинською мовою в західній церковній культурі.

Якщо повернутися до питання про претензії латини, то варто визнати, що жорстке домінування останньої на Заході визначили, зрештою, лише церковне розділення та страх перед подальшим сепаратизмом і схизмою. Так, уже в 1079 р., тобто після розколу Східної і Західної Церков, папа Григорій VII написав у відповідь на прохання Вратислава, герцога Богемського, дозволити богослужіння слов'янською мовою: «Ми в жодному разі не можемо задовольнити це прохання <...> Тим, хто часто над цим розмірковує, ясно, що не без підстави завгодно було всемогутньому Богу, щоб Святе Письмо не стало загальним надбанням: якби воно було доступне всьому світові, то врешті-решт до нього втратили б повагу і воно, будучи неправильно витлумаченим, призвело б до помилок»¹⁰.

Рим небезпідставно побоювався, що переклад Святого Письма живими народними мовами стане джерелом різних тлумачень і ересей, що через певний час і продемонструє казус катарів і вальденсів, які почали взагалі заперечувати Старий Заповіт. Тому в 1199 р. папа Інокентій III уже досить гнівно висловлюється про еретиків, які переклали Біблію французькою мовою та обговорюють її між собою. Заборони, накладеної цим папою на «народну Біблію» та її вільне тлумачення в проповіді, у католицькому світі довго й ревно дотримувалися. Більше того, католицьке духовенство Заходу взяло тоді радикальний курс на монополію в духовному житті й граничне обмеження ініціатив «знизу»: у 1229 р. Тулузький синод заборонив мирянам користуватися Біблією, писаною і латиною, і народною мовою, — відтак простій людині з народу дозволялося читати (і вже виключно латиною) тільки Требник, Псалтир і Часослов Богоматері.

⁸ The Holy Bible. New international version / Printed in Great Britain, 1984.— P. 2.

⁹ Домострой.— СПб., 1994.— С. 69.

¹⁰ Вязигин А. С. Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность : Биограф. очерк.— СПб., 1891.— С. 12.

Однак у тому ж XIII ст. богослови Сорбони все ж таки переклали Біблію французькою ¹¹, а наприкінці XIV ст. з'явився і переклад англійською, зроблений під керівництвом Дж. Вікліфа. Але епоха «національних» Біблій і богослужіння національними мовами реально почалася з німецької Реформації — Лютерового перекладу Книги Книг німецькою. Безсумнівно, що Лютер дав своєму народові не тільки зрозумілий текст Святого Письма, а й можливість вільно його інтерпретувати, хоча при цьому й сам не уникнув прикрих помилок ¹². Однак примітно те, що наприкінці життя, урахувавши шалений вал «особистих інтерпретацій» і, відповідно, дроблення церковного організму на секти, великий радикал повернувся до ідеї, що тлумачити Біблію повинні все ж лише спеціально навчені люди. По суті, Лютер визнав правоту св. Єроніма, який уже в V ст. зазначав, що хлібороби, муляри та інші трудівники не приступають до своєї справи без попереднього навчання, але знання Святого Письма приписують собі виключно всі (далі із сарказмом згадано язикату стару, дідуся, що здитинів, та ін.).

Проте й розрив між живою мовою суспільства і мовою церковної культури виявлявся все виразніше і частіше змушував консерваторів замислюватися. Але лише 2-й Ватиканський собор (середина XX ст.) оголосив відмову Західної Церкви від тотальної латини і перехід у богослужінні на живі національні мови. Це оновлення (aggiornamento) стало відтоді офіційною політикою Ватикану, і, скажімо, спроба консервативно налаштованого попереднього папи Бенедикта XVI відновити латину в її давніх правах ні до чого не привела.

У сфері східнослов'янської православної культури до цього явно ще далеко. Хоча, скажімо, ініціативи щодо перекладу Біблії і богослужіння російською мовою спостерігаються з початку XIX ст., але в Російській православній церкві вони досі активно гальмуються. У свою чергу і переклад сакральних текстів національною мовою породжує нові випадки спотворень. Так, у сьогоденньому українському православному богослужінні (Київський патріархат) можна зустріти в Херувимській пісні такий епізод: «ми, херувимів таємно уявляючи...». Це — переклад вислову «*Иже херувими тайно образюще...*», яким знаменується початок Євхаристії: тут міститься заклик на мить *реально стати херувимами*, які, за псевдо-Діонісієм Ареопагітом, настільки зміцнилися в любові до Бога через постійну близькість до Нього, що вже ніколи не зможуть відірватися і перетворитися на ангелів темряви. Наскільки можна судити з друкованих видань, які використовують у храмах даної конфесії, ці тексти, подаровані емігрантами-українцями з Австралії, свідчать не тільки про збереження духовного життя в діаспорі, а й про момент спотворення вихідного сенсу. Одна справа — психологічно *стати* херувимами, інша — *увявити* себе ними, подібно до того, як актор уявляє себе персонажем п'єси ¹³.

¹¹ Наведемо лише один показовий приклад: відомий усім перехід ізраїльтян через Червоне море насправді був переходом через так звані Гіркі озера (або Тростинне море), досить мілке водоймище, дно якого повністю оголюється під час відливу. У Дж. Вікліфа переклад був правильний: «Reed Sea» (Тростинне Море). Але Лютер, відштовхуючись від свого англійського предтечі, сплутав це з англійським «Red Sea» (Червоне Море), і ця помилка вкоренилася.

¹² Водночас греко-католики України, які до 2-го Ватиканського собору послуговувалися церковнослов'янською мовою, абсолютно невимушено перейшли на рідну (щоправда, в західноукраїнській модифікації).

¹³ Абрамович С. Уніфікація літургійних текстів в українському ортодоксальному богослужінні як загальнонаціональна культурна проблема : У 2 т. // Наук. праці Кам'янець-Поділь. держ. ун-ту : Філол. науки. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 2. Вип. 11. — С. 324–331.

Таким чином, проблема побутування слов'янських мов як сакральних мов церкви, що окреслена тут досить побіжно, породжує безліч запитань, у край цікавих для філолога, але зовсім не вивчених у нашій наскрізь секуляризованій науці. Однак секуляризація, як бачимо, не тільки дає свободу судження, а й здатна породити глуху і невмотивовану обструкцію певних, надзвичайно важливих для культури явищ.

(Чернівці)

S. D. ABRAMOVYCH

ST. CYRIL AND METHODIUS' INITIATIVES IN THE CONTEXT OF THE CHURCH'S SACRAL LANGUAGES

This article analyzes the situation of the Slavs' language involvement to the circle of sacred languages of the church. It is stressed that Hebrew, Greek and Latin languages were announced sacred in an attempt to protect the Bible text from distortions which are almost unavoidable in translation and it was also an attempt to resist the dictates of Latin in the church life. The author fairly widely appeals to the original Bible languages, as well as to the Slavonic text, cites numerous examples from the field of the history of culture, especially from the East and West Church history.

Key words: Christianity, sacred language, Hebrew, Koiné, Old Slavonic language, Church Slavonic language.